

Валентина Іванівна Подшивалкіна

доктор соціологічних наук, професор,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ КРІЗ ПРИЗМУ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ

У статті розглядаються особливості дослідження потенціалу особистості з різних методологічних позицій, зокрема, класичної та постнекласичної. Крім того, звертається увага на особливості телеологічної та каузальної детермінації розвитку потенціалу особистості.

Ключові слова: методологія, потенціал особистості, детермінація.

Інтерес до потенціалу особистості постійно то збільшується, то зменшується. Виникають ситуації, коли інтерес до цієї проблеми різко зростає. Це буває, перш за все, тоді, коли відбувається різкі соціальні або технологічні зміни, що починають стосуватися й кардинальних змін у методології пізнання реальності. Саме тоді встає запитання «...чим насправді є наші напрацьовані подання, конструкції, методи, інструменти — вікном у дійсність (життя, буття) або ширмою, стіною, що нас від її відокремлює?» (Братусь, Б. С., 2005, с. 52). Саме проблема адекватності методології та методів предмет свого дослідження сприяє перегляду наукових парадигм та появі нових підходів до дослідження психологічного явища або феномена.

Багатовекторність розгляду проблем потенціалу особистості є результатом багатовекторності самого феномена.

Щодо проблем методології дослідження саме потенціалу особистості, то з одного боку, це проблеми уявлень про самий потенціал та спрямованість його дослідження, з другого — це проблеми розуміння ролі психологічних та педагогічних технологій у виявленні та розвитку потенціалу особистості. Потенціал людини, з одного боку, є природним явищем, а з іншого — його оцінка та розвиток залежать від соціальних умов, соціальних потреб та соціальних ідеалів.

Різноманіття підходів щодо потенціалу особистості залежить від того, з яких саме методологічних засад розглядається цей феномен.

Склалася традиція розглядати предмет психології як природні види, що не залежать від конкретної історичної ситуації. Але й звісно, що психологічне знання впливає на свій предмет та змінює його. Людина прагне не тільки оцінити свій потенціал, але й розвинути його та самовизначитися у своєму житті. Психологічне знання може сприяти конструюванню та змінам особистості. Зростання саме конструктивістської складової у сучасній психології загострює проблему методології та методів психологічного дослідження та психологічної практики. Це означає, що саме у психології психологічна практика може породжувати необхідність теоретизування.

Перш за все, відмітим, що методологічні проблеми психології найбільш активно обговорюються останні роки. Це пов'язано зі значними соціальними змінами, так й зі зміною статусу психологічного співтовариства, яке активно розвивалося останні тридцять-сорок років, оскільки саме з кінця 60-х та на початку 70-х активно розвивається психологічна освіта.

Саме у ХХ столітті активний розвиток психології сприяв тому, що сучасне суспільство стає більш психологічним. І. Є. Сироткіна та Р. Сміт обґрунтовують ідею «психологічного суспільства», що знаходить свій прояв як у зростанні чисельності психологів у всіх країнах, так й у використанні звичайними людьми психологічних знань в їхньому особистісному житті (Сироткіна І., Сміт Р., 2006).

Разом з тим для психологічного суспільства характерно те, що саме психологи, психотерапевти та психіатри задають нормативи психічного здоров'я, з позицій яких здійснюється перегляд цілей, ідеалів та смислів існування людини (Сироткіна І. Е., Сміт Р., 2006, с. 83).

Відомо, що термін «методологія» походить від грецького «methodos» — шлях пізнання, та «logos» — поняття, навчання. У загальному сенсі методологія — система принципів і способів організації й побудови теоретичної й практичної діяльності, а також учіння про таку систему. Методологія визначає, якою мірою зібрані факти можуть служити реальною й надійною підставою об'єктивного знання (Психологія. Словник... с. 104).

Таким чином, методологія в **широкому змісті** припускає вказівки на те, як буде досліджуватися той або інший предмет, а в **вузькому змісті** являє собою концептуалізацію процесу дослідження, коли об'єктом аналізу є сам дослідницький процес (Мазилов В. А., 2001, с. 24).

Крім того, з формальної точки зору, терміном «методологія» прийнято позначати сукупність дослідницьких процедур, технік і методів, включаючи збір і обробку даних. Змістовне розуміння методології виходить із того, що будь-яка теоретична система знання має сенс лише остільки, оскільки вона не тільки описує й пояснює деяку предметну область, але одночасно є й інструментом пошуку нового знання. Наприклад, К. Франклін визначає психологічні теорії як «правила, які пропонують, що і як робити дослідникові» (Юревич А. В., 2005, с. 27). З логіко-гносеологічної точки зору ще з часів Л. С. Виготського виокремлюють загальну наукову методологію, методологію конкретних галузей знання (загальна методологія) та часні теорії.

Звісно, що сучасний стан психології визначається конкуренцією двох методологій або парадигм: класичної й постнекласичної методології (або парадигми). Перша склалася як відображення наукового канону природничих наук ще з XVI–XVIII століття, який був взятий за основу та розвинутий біхевіористським напрямком в психології. На прикінці XIX століття зростав інтерес до методології, на якій базується гуманітарне знання (В. Дільтей, П. Рикерт). У сучасній психології ця методологія лежить в основі так званих гуманістичного та екзистенціального напрямків в психології.

В своїй роботі ми зробили порівняльний аналіз цих методологій (Подшивалкіна, 1997).

Перш за все вони відрізняються позицією дослідника. А саме у межах класичного канону мова йдеться про так звану позицію абсолютного спостерігача, тобто спостерігача, який може бути принципово змінений, а його вплив принципово необхідно мінімізувати. У той же час постнекласична методологія базується на позиції включено спостерігача, зміна якого змінює інтерпретацію та погляд на сутність явища, крім того, саме особистісні характеристики спостерігача дають змогу проникнути у внутрішній світ людини, сприяти її рефлексії внутрішніх переживань.

Крім того, для природничої методології характерною є орієнтація на редукціонізм або елементаризм, тобто принципову можливість розглядати окремі елементи психічної реальності, а також редукція психічного до непсихічного (Мазилів В. А., 2001, с. 96). У той же час постнекласична методологія передбачає принципову орієнтацію на цілісність психологічної реальності.

Природнича парадигма спрямована на пошук загальних універсальних закономірностей, а постнекласична — на пошуки смислу унікального, одичного, неповторного, тому одна спрямована на причинно-наслідкове пояснення психологічних явищ, а інша — на їхнє розуміння (Подшивалкіна, 1997; Лекторский В. А., 2004, с. 45).

Ми згодні з позицією В. Ф. Петренко, який вказує, що «...природничі науки реалізуються в рамках суб'єкт-об'єктних відносин, де об'єкт пізнання самототожний і підкоряється якимсь законам, які мають детерміністичний або імовірнісний характер і змінюються (еволюціонують) занадто повільно в порівнянні з буттям суб'єкта, що пізнає, а... гуманітарні науки, вивчаючи мир людини, соціальної групи, етнічної спільності, політичного співтовариства в їх синхронічному або діахронічному аспекті, мають справи із суб'єкт-суб'єктною парадигмою, де взаємодія дослідника з пізнаваним неминуче змінює як пізнаване, так і того, хто пізнає (Петренко В. Ф., 2002, с. 116).

Розвитку гуманістичного напрямку в психології сприяло обґрунтування В. Виндельбандом і Г. Риккертом ідеї про рівноправність двох типів наук або двох підходів до вивчення дійсності: номотетичного (законопокладаючого) або генералізуючого, що описує універсальне, загальне, і ідіографічного, що індивідуалізує, описує унікальне, неповторне, специфічне. Прийняття цієї ідеї має особливе значення для дослідження потенціалу особистості, оскільки в європейській традиції, починаючи із Сократа й Платона, загальне, закон завжди цінувалися більше, ніж індивідуальне, фактичне.

Таким чином, відповідь на запитання, яким чином потрібно вивчати потенціал людини, залежить від методологічної позиції психолога. При цьому слід підкреслити, що використання кожної з парадигм або методологій дає свій ракурс розгляду проблем потенціалу.

З точки зору класичної методології мова йде, про пошук загальних закономірностей формування потенціалу особистості. З позицій постнекласичної методології йдеться про унікальність потенціалу особистості. Крім того з цих позицій, особливе значення має суб'єктивна оцінка та інтер-

претація людиною свого потенціалу, в той же час з класичних позицій значення мають об'єктивні показники потенціалу людини та можливість їхнього порівняння між собою, наприклад, для пошуку тих, хто в більший мірі відповідає за своїми якостями для виконання деякої діяльності.

З позицій класичної методології мова йде про структурні елементи та складові потенціалу та можливості їхнього виміру. В той же час постнекласична методологія звертає увагу на потенціал як цілісність, яка не є адитивним явищем, тобто не є простою сумою складових потенціалу особистості.

Різниця між методологічними підходами до дослідження проблем потенціалу має особливий прояв у розумінні співвідношень експерименту та життєвого досвіду.

В межах класичної психології основним методом пошуків істини є експеримент, саме він розглядався як такий, що надає найбільш надійну психологічну інформацію. З позицій класичної парадигми експеримент розглядається як метод, що дозволяє обґрунтувати істинність суджень про явище та його детермінанти. При цьому здоровий глузд та життєвий досвід розглядається як такий, що не забезпечує істинне знання. З позицій постнекласичної методології саме індивідуальний досвід є, з одного боку, відображенням спроб особистості перевірити свої можливості, свій потенціал, а з іншого — він стає компонентом потенціалу особистості.

Розвиток психологічної науки визначають дві основні традиції вивчення дійсності: цільовий, телеологічний і причинний, каузальний підходи. Каузальний підхід, покладений в основу класичного наукового дослідження, у тому числі психологічного, спрямований на вивчення взаємозв'язків явищ і, насамперед, причинно-наслідкових взаємозв'язків. У рамках цього підходу найбільший розвиток одержав науковий досвід або експериментальний метод.

Телеологічний підхід зосереджує на якісних змінах, переходах об'єкта зі стану в стан на шляху досягнення певної мети або, за Аристотелем, «фінальної причини» (Козьміна А. В., 2001, с. 10). Гуманістична психологія й використовували в її рамках методи (у тому числі бесіда, інтерв'ю) спрямовані на дослідження внутрішнього миру й індивідуального досвіду людини й розвиваються в рамках цієї традиції.

Причинність — одна з найважливіших категорій у методології психології. Звісно, що принцип детермінізму — є одним з признаних принципів психології. Виходячи з історії психології, можна виділити окремо питання щодо детермінант розвитку потенціалу особистості. Звісно, що існують два підходи щодо психологічної детермінації.

Основи вивчення причинності були закладені ще Аристотелем, що вказував на те, що при дослідженні причин появи подій варто використати комплексний підхід, у якому враховувалися б одночасно чотири типи причин:

1) матеріальна причина події або об'єкта;

2) діюча причина — джерело зміни;

3) формальна причина — чому або згідно чому подія є саме таким, яке воно є;

4) цільова причина — мета, заради досягнення якої подія або існує, або відбувається.

Виходячи із цього, й сформувалися два основних підходи до причинності — каузальний (діюча причина) та телеологічний (цільова причина).

У рамках каузального підходу (механістична, фізична причинність), найбільш ретельно розробленого природознавством, під причиною розуміється явище, дія, що визначає, викликає, змінює, робить або спричиняє інше явище; останнє називають наслідком.

А. В. Козьмина виділяє наступні принципи фізичної причинності:

1) необхідність — якщо є причина й необхідні умови її прояву, то обов'язково відбувається наслідок, а якщо є наслідок, значить, йому передувала деяка його причина, що викликала;

2) однозначність — однакові причини при однакових умовах викликають однакові наслідки, тобто причини (разом з умовами) повністю визначають характер наслідку; та сама причина при різних умовах викликає неоднакові наслідки;

3) стійкість — той самий (або однотипна) причинний зв'язок може повторюватися багато разів;

4) попередність — причина завжди передує наслідку;

5) наступність — причина причини деякої події є теж причина цієї події;

6) близькість — причина й наслідок, близькі в просторі та часі (Козьмина, 2001, с. 64).

Звісно, що саме такий підхід лежить в основі психоаналітичної теорії З. Фрейда, якій пояснював прояви у поведінці людини у дійсності тим, що було у житті у минулому.

Основні питання, на які шукає відповіді дослідник в межах каузального підходу, — «чому щось відбулося?», «як?», «як можливо?».

У той же час в рамках психодинамічного або психоаналітичного підходу існувала інша позиція щодо причинності психічних явищ, на якому будував свою індивідуальну психологію А. Адлер. Він відстоював ідею, що двигуном розвитку душі людини є прагнення до деякої цілі, що не завжди рефлексується нею. Тобто майбутнє впливає на сьогодення. Основні питання, на які шукає відповіді дослідник в межах телеологічного підходу, — «Для чого щось трапилося?», «З якою метою?», «Заради чого?».

У науковій літературі телеологічний підхід пропонується розглядати або як самостійний, конфронтуючий каузальному, нехай із чітко невизначеним понятійним апаратом і логікою аналізу, але власним, або як одна зі складових каузального підходу з відповідним понятійним апаратом.

Г. фон Вригт пропонує розглядати телеологічний підхід як опис деякого зразка або результату дії. Він виділяє в дії два аспекти — внутрішній і зовнішній (Вригт, 1988, с. 119). Суть першого становлять різні ментальні поняття, такі як інтенція (мета або намір), воля, рішення, бажання, спонукання, підстави, потреби, а також складові поведінки-схильності, звички, схильності. Внутрішній аспект визначається зовнішніми проявами дії.

Зовнішній аспект виявляється в самій дії й складається із трьох етапів: перший — безпосередній, наступаючий після визначення мети, другий — віддалений у часі — сама дія, третій — найбільш важливий і «смыслоутворюючий» етап — результат дії, без реалізації якого буде вважатися, що дія не була зроблена. Всі етапи об'єднані загальною підставою — однієї й тією ж канвою, наприклад, інтенцією (метою), незважаючи на те, що зв'язок між етапами може носити каузальний характер. Об'єкт інтенції — це те, що діючий має намір зробити, це майбутній результат його дії. Поводження здобуває інтенціональний характер, коли воно зрозуміло самою людиною або зовнішнім спостерігачем у більш широкій перспективі, коли воно поміщено в контекст цілей і когнітивних установок.

У каузальному й телеологічному підходах порядок розгляду подій, їхнє розміщення й аналіз зв'язків між ними розрізняються методами вивчення й основною парою понять, якими оперує кожний з підходів: причина-наслідок і ціль — дія.

Ідею сполучення цих підходів можна виявити в працях Аристотеля.

Тобто для розуміння потенціалу особистості важливо визначити, саме з яких позицій виходить дослідник.

З нашої точки зору, для розуміння феномена потенціалу особистості важливе значення мають обидва підходи.

Якщо мова йде про культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості, то, на наш погляд, це, з одного боку, означає, що саме культурні та соціальні умови впливають на розвиток, як на сам потенціал особистості, так й на його оцінку. З другого боку, у різних історичних та соціальних умовах людина по-різному оцінює свої можливості та її прагнення досягнути деякі цілі, що пов'язані як з її можливостями, так й з розумінням свого призначення, коли людина не підкоряється долі, а діє та робить нові соціальні та історичні умови.

З точки зору каузального підходу, інтерес представляє відповідь на запитання, як соціальні та історичні умови впливають на особливості розвитку особистісного потенціалу. З точки зору телеологічної детермінації, має значення виявлення особливостей цільових настанов суспільства у цілому та окремої людини.

Таким чином, принцип каузальної та телеологічної детермінації є основою для розуміння феноменів культурно-історичного та соціально-психологічного потенціалу особистості. Тобто вивчати потенціал можливо як в межах класичної, так й постнекласичної методології.

Інакше кажучи, потенціал є те, що потрібно для досягнення цілей. Тобто саме коли людина прагне чогось досягти, вона вимушена оцінити свої можливості. Це означає, що без розгляду цільових настанов проблема потенціалу особистості не має ніякого значення.

Разом з тим ми виходимо з того, що в історії психології існують різні позиції щодо потенціалу особистості. Наприклад? Існуючи системи професійного підбору базуються на оцінках потенціалу особистості та його відповідності умовам та розвитку виробництва. Звісно, що зміна промислових технологій змінює явища щодо необхідних якостей. Ініціатором оцінки

потенціалу виступає організація або суспільство у цілому та здійснюється вона за зовнішніми критеріями. Але й оцінка потенціалу особистості, таким чином, задовольняє потребу особистості в уточненні цілей, досягнення яких відповідає можливостям людини.

Таким чином, встає проблема оцінки та розвитку потенціалу особистості, виходячи з цілей, яких вона прагне досягти. Тому кажуть, що цілеспрямована особа досягає більшого, ніж та, яка не визначилась з цілями, тому що вона не тільки користується своїм потенціалом, але й розвиває його.

З методологічної точки зору, сучасна психологія має словник, який повинен:

(1) містити такі описи ситуацій, які дають можливість їхнього прогнозування й контролю над ними;

(2) бути корисний при ухваленні рішення про те, що варто робити (Р. Ротті).

Тобто, з точки зору вивчення потенціалу особистості, постають питання, по-перше, чи можна спрогнозувати та контролювати потенціал особистості, а по друге, як ним можна користуватися.

Таким чином, встає питання, для чого потрібно вивчати потенціал людини? Відповідь на це запитання залежить від методологічної позиції психолога.

З точки зору класичної методології, мова йде про пошук загальних закономірностей формування потенціалу особистості. З позицій постнекласичної методології йдеться про унікальність потенціалу особистості. Крім того, з цих позицій особливе значення має суб'єктивна оцінка та інтерпретація людиною свого потенціалу, в той же час з класичних позицій значення мають об'єктивні показники потенціалу людини та можливість їхнього порівняння між собою, наприклад, для пошуку тих, хто в більший мірі відповідає за своїми якостями для виконання деякої діяльності.

Крім того, з позицій класичної методології мова йде про структурні елементи та складові потенціалу та можливості їхнього вимірів. В той же час постнекласична методологія звертає увагу на потенціал як цілісність, яка не є адитивним явищем, тобто не є простою сумою складових потенціалу особистості.

Список використаних джерел

1. Братусь Б. С. Современный мир и психология (размышления о психологической реальности) // Мир психологии. — 2005. — № 1 (41). — С. 51–60.
2. Фригт фон Г. Избранные произведения. — М., 1988. — 348 с.
3. Козьмина А. В. Каузальность в социологии // Социология 4 М. — 2001. — № 2. — С. 56–71.
4. Лекторский В. А. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Вопросы философии. — 2004. — № 3. — С. 45.
5. Мазилев В. А. Психология на пороге XXI века: методологические проблемы: Монография. — Ярославль: МАПН, 2001. — 96 с.
6. Петренко В. Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке // Психологический журнал. — 2002. — С. 116.

7. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. — Кишинев, 1997. — 357 с.
8. Психология: Словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
9. Сироткина И. Е., Смит Р. «Психологическое общество»: к характеристике феномена // Психологический журнал. — 2006. — № 1. — С. 79–86.
10. Юревич А. В. Интеграция психологии: утопия или реальность? // Вопросы психологии. — 2005. — № 3. — С. 16–28.

В. И. Подшивалкина

доктор социологических наук, профессор,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАУЧНЫХ ПАРАДИГМ

Резюме

В статье рассматриваются особенности исследования потенциала личности с разных методологических позиций: классической и постнеклассической. Кроме того, обращается внимание на особенности телеологической и каузальной детерминации развития потенциала личности.

Ключевые слова: методология, потенциал личности, детерминация.

V. I. Podsyvalkina

doctor of sociological sciences, professor,
Odessa National I. I. Mechnikov University

HUMAN POTENTIAL THROUGH SCIENTIFIC PARADIGMS

Summary

In this article features of human potential investigation through different methodological positions are analyzed. Author focused her attention on features of teleological and causal determination of human potential development.

Key words: methodology, human potential, determination.